

१५. मुघलकालीन भारत

- १५.१ भारतातील मुघल सत्ता
- १५.२ महसूल व्यवस्थेतील सुधारणा
- १५.३ कला, स्थापत्य, साहित्य
- १५.४ व्यापार, उद्योग, समाजजीवन
- १५.५ मुघल साम्राज्य आणि दख्खन

दिल्लीच्या सुलतानशाहीचा मुघलपूर्व काळ हा भारतातील इस्लामी सत्तेचा पहिला कालखंड ठरतो. या कालखंडाचा सविस्तर अभ्यास आपण मागील पाठात केला. दिल्लीच्या तख्तावर शेवटचा सुलतान लोदी घराण्याचा होता. सुलतान इब्राहीम लोदी सत्तेवर असताना बाबराशी झालेल्या युद्धात तो ठार झाला. त्यानंतर दिल्लीची सुलतानशाही संपुष्टात येऊन तेथे मुघलांची सत्ता प्रस्थापित झाली. सुलतानशाहीच्या न्हासानंतर साधारणतः इ.स.१५२६ ते १७०७ दरम्यानच्या काळात मुघल सत्ता प्रबळ होती. या काळात मुघलांचे राज्य भारतात सर्वत्र पसरले होते. कला वाङ्मयीन क्षेत्रांतील निर्मिती, प्रशासन व्यवस्था, परराष्ट्र संबंध, व्यापार-उदीम आदी क्षेत्रांतील भरभराट यांमुळे मुघलकाळाने समृद्धीचा मोठा टप्पा गाठलेला होता.

१५.१ भारतातील मुघल सत्ता

सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभी भारताची राजकीय घडी काहीशी विस्कळित होती. मुहम्मद तुघलकानंतर सुलतानशाहीला उतरती कळा लागली होती. दिल्लीची सुलतानशाही मोडकळीस येऊन उत्तर, मध्य व दक्षिण भारतात अनेक स्वतंत्र राज्ये निर्माण झाली होती. दक्षिणेतील बहमनी राज्य पाच शाह्यांमध्ये विभागले गेले आणि दक्षिणेकडील विजयनगरचे राज्य उत्कर्षाच्या शिखरावर होते. याच काळात पोर्तुगिजांनी पश्चिम किनारपट्टीलगतच्या भागात आपले बस्तान बसवण्यास प्रारंभ केला होता. मध्ययुगातील सत्तांची परंपरागत लष्करी व्यवस्था नवीन आक्रमणांना तोंड देण्यास समर्थ नव्हती. अदृग्यावत शस्त्रास्त्रांचा वापर भारतीय करू

शकले नाहीत. या सगळ्याचा फायदा घेऊनच मुघलांनी भारतावर अधिसत्ता स्थापन केली.

अधिक माहितीसाठी : 'मुघल' अथवा 'मोगल' हा 'मंगोल' या पर्शियन शब्दाचा अपभ्रंश आहे. मुघल मध्य आशियातून आले होते. ते मंगोल राज्यकर्ता चंगीजखान आणि तुर्क तैमूरलंग यांचे वंशज होते. आपल्या पूर्वजांचा मुघलांना अभिमान होता. तैमूरने केलेल्या भारतावरील स्वाऱ्यांच्या स्मृतीने बाबराला भारतात स्वारी करण्यास प्रोत्साहित केले होते. बाबराचा जन्म उझबेकिस्तान येथे झाला. तो मध्य आशियातील फरघाना प्रांताचा राजा होता. त्याने उत्तर भारतातील लोदी अफगाणांचा पराभव केला व मुघलांचे राज्य भारतावर प्रस्थापित केले. मुघलांनी भारतावर तीन शतकांहून अधिक काळ राज्य केले.

पानिपतच्या रणांगणावर झालेल्या युद्धात बाबराच्या समोर इब्राहीम लोदीचे विशाल सैन्य टिकू शकले नाही. व्यूहरचनेचे कौशल्य, शक्तिशाली तोफखाना, हेरखाते आणि खंबीर नेतृत्व यांच्या जोरावर बाबराने इब्राहिम लोदीचा पराभव केला. बाबराने दिल्ली येथे सत्ता स्थापना केली. त्याचा प्रतिकार करण्यासाठी मेवाडचा राजा राणा संग याच्या नेतृत्वाखाली राजपूत राजे एकत्र आले. राजस्थानमधील खानुआ येथे झालेल्या लढाईत बाबराने आपल्या युद्धकौशल्याच्या जोरावर राजपुतांना पराभूत केले. बाबरानंतर त्याचा थोरला पुत्र हुमायून तख्तावर आला. तथापि बिहारमधील शेरशाह सूरी याने केलेल्या पराभवामुळे हुमायूनला राज्यापासून वंचित राहावे लागले.

शेरशाह सूरी याने प्रशासनयंत्रणेत काही सुधारणा केल्या. त्याने उत्तर भारतात विखुरलेल्या अफगाण सरदारांना एकत्र आणले व अफगाणांची सत्ता स्थापन

केली. शेरशाहचे वंशज कर्तबगार नव्हते. त्यामुळे शेरशाहच्या मृत्यूनंतर हुमायूनने आपले गमावलेले राज्य पुन्हा मिळवले.

हुमायूननंतर त्याचा पुत्र अकबर हा गादीवर आला. तो बुद्धिमत्ता, सहिष्णुता, खंबीरपणा व धडाडी यांमुळे सर्वश्रेष्ठ मुघल सम्राट ठरला. बाबराने स्थापन केलेल्या राजसत्तेचे रूपांतर अकबराच्या काळात वैभवशाली साम्राज्यसत्तेत झाले. त्याने काबूलपासून बंगालपर्यंत व काश्मीरपासून वऱ्हाड-खानदेशापर्यंत आपली अधिसत्ता निर्माण केली. या कालखंडात मेवाड अधिपती महाराणा प्रताप यांच्याकडून अकबराला तीव्र विरोध झाला. अकबराला शेवटपर्यंत मेवाड जिंकता आले नाही. त्यामुळे साम्राज्यविस्तार करत असताना अकबराने राजपुतांबरोबर सामोपचाराचे धोरण स्वीकारले. हिंदुस्थानात मुघल सत्ता मजबूत करायची असेल तर येथील लोकांची मने न दुखावता मुघल राज्याचा पाया भक्कम करता येईल हे अकबराच्या लक्षात आले होते.

अकबरानंतर जहांगीर, शाहजहान आणि औरंगजेब यांनी दिल्लीचे तख्त समर्थपणे सांभाळले. औरंगजेबाने राज्यकर्ता म्हणून मुघलांचे साम्राज्य दख्खनच्या प्रदेशात विस्तारण्यासाठी सतत प्रयत्न केले. त्याची कारकीर्द सरहद्द प्रांतातील युद्धे, उत्तर व दक्षिण भारतविषयक धोरण, कट्टर धार्मिक धोरण, मराठा-मुघल संघर्ष इत्यादींसाठी विशेष महत्त्वाची ठरली. औरंगजेबाची शेवटची सुमारे पंचवीस वर्षे दक्षिण हिंदुस्थानात मराठ्यांशी संघर्ष करण्यात गेली. या काळात दक्षिणेतील मराठ्यांचा राज्यविस्तार, युरोपीय लोकांचा हिंदुस्थानच्या राजकारणातील हस्तक्षेप या गोष्टींना सुरुवात झाली. त्याचबरोबर मुघल सत्तेला उतरती कळा लागली. शेवटी इ.स. १८५७ च्या स्वातंत्र्यलढ्यात बहादूरशाहच्या काळात मुघल सत्तेची अखेर झाली.

१५.२ महसूल व्यवस्थेतील सुधारणा

अकबराने शेरशाह सूर याने निर्माण केलेल्या महसूल व्यवस्थेत काही सुधारणा केल्या. त्यामुळे मुघलांची

महसूल व्यवस्था अधिक शिस्तबद्ध बनली. त्याने जमिनीचे सर्वेक्षण करून जमिनीची प्रतवारी केली. त्यानुसार जमिनीची विभागणी सुपीक, नापीक, बागाईत आणि जिराईत अशा चार प्रतींमध्ये करण्यात येऊ लागली. प्रत्येक शेतकऱ्याकडे असणाऱ्या जमिनीचे क्षेत्र नोंदवले गेले. जमिनीतील उत्पादन ठरवण्यासाठी तत्पूर्वीच्या दहा वर्षांतील उत्पादनाची सरासरी काढली गेली व या सरासरी उत्पन्नाचा १/३ हिस्सा जमीन महसूल म्हणून निश्चित करण्यात आला. हा महसूल १० वर्षांसाठी कायम केला गेला. यामुळे शेतकरी पुढील १० वर्षे जमीन महसुलाबाबत निश्चित होत असे. महसुलाची निश्चिंती झाल्यावर शेतकऱ्यांकडून त्यासंबंधीची 'कबुलायत' व 'पट्टा' ही कागदपत्रे तयार केली जात असत. या पद्धतीनुसार महसूल रोख अथवा शेतमालाच्या रूपात वसूल केला जात असे. तसेच शेतकऱ्यांना जमीन कसण्याकरिता काही कर्जाऊ रक्कम दिली जाई व पुढील काळात सुलभ हप्त्याने ती वसूल केली जात असे. दुष्काळ, महामारी, रोगराई अशा संकटाच्या काळी शेतकऱ्यांना महसुलात माफी अथवा सूट मिळण्याची तरतूद या पद्धतीत होती. अशा पद्धतीने महसुलाबाबत निश्चिंती निर्माण झाल्यामुळे शेतकरी समाधानी झाला. यामध्ये बादशाह अकबराचे लोककल्याणकारी धोरण प्रतिबिंबित झालेले दिसते. अकबराच्या दरबारातील राजा तोडरमल हा त्याने केलेल्या जमीनविषयक सुधारणांसाठी प्रसिद्ध आहे.

१५.३ कला, स्थापत्य, साहित्य

मुघल काळात अकबर, जहांगीर व शहाजहान अशा तीन सम्राटांच्या कारकिर्दीचा प्रदीर्घ कालखंड शांतता, सुव्यवस्था व समृद्धीचा होता. कला आणि स्थापत्य या क्षेत्रात एक नवे पर्व सुरू झाले. मशिद, कबरी व प्रासाद येथील संगमरवरी दगडातील वेलबुट्टीचे कोरीव काम त्या काळातील कला क्षेत्रातील प्रगतीची साक्ष देतात. फत्तेपूर सिक्री येथील शेख सलीम चिश्तीच्या कबरीची व ताजमहालाची कोरीव नक्षी हे या काळातील उत्कृष्ट नमुने आहेत. बादशाह अकबर आणि जहांगीर यांच्या काळात हस्तिदंतावरील कोरीव कलेला राजाश्रय दिला गेला. मुघलकालीन चित्रकलेचा उगम इराणी चित्रकलेतून झाला. बाबराच्या

बुलंद दरवाजा - फत्तेपूर सिक्री

आत्मचरित्राच्या फारसी हस्तलिखितांमध्ये इराणी शैलीतील लघुचित्रे आहेत. अकबराच्या काळात या चित्रकलेला अधिक उत्तेजन मिळाले. त्याने आपल्या दरबारात कुशल चित्रकारांची नेमणूक केली होती. जहांगीराच्या काळात दरबारातील व शिकारीच्या प्रसंगांची चित्रे काढण्यास प्रोत्साहन दिले गेले. पशुपक्षी, ढगांची रचना, मनुष्याकृती, नैसर्गिक दृश्ये या वैशिष्ट्यांमुळे त्या काळातील चित्रकला अधिक वास्तव, जिवंत व आकर्षक बनली.

मुघल चित्रकला

अधिक माहितीसाठी : १७५८ मध्ये मराठ्यांनी अहमदशाह अब्दालीच्या सैन्याला अटकेपार घालवून दिले. अब्दालीला पळवून लावल्यावर मराठ्यांचा मुक्काम लाहोर येथे शालीमार बागेत होता. या संदर्भात मराठी रियासत खंड ४ मध्ये रियासतकार गो.स.सरदेसाई लिहितात-

“इकडे मागे दादासाहेबाने (रघुनाथराव पेशवे) येऊन लाहोरचा कब्जा घेतला. शहराबाहेर बादशहांचा पुरातन वाडा शालीमार बागांत आहे. त्यांत आदिनाबेगने दादांचा मुक्काम ठेवून त्याच्या

सत्कारार्थ प्रचंड दीपोत्सव केला, त्यास एक लाख खर्च झाले. हा समारंभ बहुधान्यसंवत्सराच्या वर्षारंभी शुभ मुहूर्तावर सिद्ध होऊन रघुनाथदादाचा भाग्यरवि उगवला.”

मराठा सरदार हरि रघुनाथ भिडे यांनी २१ एप्रिल १७५८ रोजी पत्र लिहून पंजाबस्वारीची हकीकत पुण्याला पेशव्यांस लिहून पाठवली. त्यांतील पुढील वाक्य महत्त्वाचे आहे. “दक्षिणी फौज पूर्वी दिल्लीपलीकडे आली नव्हती ती चिनाबपर्यंत पोचली.”

मुघल काळात संगीतकलेला राजाश्रय मिळाल्याचे दिसून येते. अकबराच्या काळात इराणी, काश्मिरी, तुर्की इत्यादी संगीतकारांना उदार राजाश्रय दिला गेला होता. तानसेन हा अकबराच्या दरबारातील एक महान गायक होता. या काळात हिंदुस्थानी संगीताचा उत्कर्ष झाला. जहांगीर आणि शाहजहान यांच्या काळात देखील संगीत कलेला प्रोत्साहन दिले गेले. औरंगजेबाच्या कारकिर्दीत मात्र या सर्व कलांवर बंदी घातल्यामुळे कलेचा न्हास झालेला दिसून येतो.

सहज जाता जाता : औरंगजेबाच्या काळात चित्रकलेचा राजाश्रय काढून घेण्यात आल्यामुळे चित्रकार राजस्थान, बुंदेलखंड, गुजरात, हिमालयीन पहाडी प्रदेश येथील लहान-मोठ्या सत्ताधीशांकडे आश्रयास गेले. तेथे त्यांनी त्यांची चित्रकला जोपासली आणि त्यातूनच ‘राजस्थानी’ आणि ‘पहाडी’ अशा दोन चित्रशैली उदयास आल्या. रागमाला, बारामास (निसर्गाच्या विविध ऋतूंमधील चित्रे) हे त्यांच्या चित्रांचे विषय बनले. पहाडी शैलीच्या चित्रकारांनी दैनंदिन जीवनातील विषयांव्यतिरिक्त धार्मिक, ऐतिहासिक असे अनेक विषय रेखाटले. पहाडी शैलीतूनच पुढे बसौली, गढवाली व कांगडा अशा विविध शैली निर्माण झाल्या.

अकबराच्या काळापर्यंत स्थापत्यकलेवर इराणी स्थापत्यकलेचा प्रभाव अधिक प्रमाणात आढळून येतो. पुढील काळात त्यात बदल होत गेला आणि ही कला ‘भारतीय-इस्लामी स्थापत्यकला’ (इंडो-इस्लामिक) म्हणून नावारूपाला आली. सुलतानशाही काळातील स्थापत्यात भक्कमपणा आणि साधेपणा ही वैशिष्ट्ये दिसतात. मुघल काळात मात्र कलाकुसर व सौंदर्य ही वैशिष्ट्ये अधिक जाणवतात. बाबराच्या काळात पानिपतमधील काबूलबाग मशीद, उत्तरप्रदेशात संभल येथील जामा मशीद इराणी शैलीत बांधली गेली. शेरशाहच्या काळात सहस्राम (बिहार) येथे बांधलेली कबर ही भारतीय-इस्लामी स्थापत्यशैलीचा उत्कृष्ट नमुना आहे. दिल्ली येथे शेरशाहने पुराना किल्ला बांधला. अकबराच्या काळात फत्तेपूर सिक्री हे नगर वसवले गेले. त्यामध्ये जामा मशीद, बुलंद दरवाजा अशा वास्तूंची उभारणी झाली. त्याने आगच्याचा किल्ला, लाहोरचा किल्ला, अलाहाबादचा किल्ला, अटकचा किल्ला असे महत्त्वाचे किल्ले बांधले. लाल दगडांचा आणि संगमरवरी दगडाचा वापर, भव्य घुमट, कमानी ही या काळातील स्थापत्याची वैशिष्ट्ये होती.

मुघल बादशाह हे निसर्गप्रेमी होते. त्यांनी विस्तीर्ण बागा तयार केल्या. त्यांपैकी लाहोर येथील शालीमार बाग तसेच काश्मीरमधील शालीमार बाग, निशात बाग या आजही प्रसिद्ध आहेत.

लाहोर येथील शालीमार बाग

शहाजहानचा काळ हा मुघल स्थापत्याचा उत्कृष्ट काळ होता. दिल्लीच्या लाल किल्ल्यातील दिवाण-इ-आम, दिवाण-इ-खास, जामा मशीद, मोती मशीद या इमारती त्याच्या काळात बांधल्या गेल्या. आग्न्याचा ताजमहाल ही या काळातील एक अजोड आणि अमर कलावास्तू म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्यानंतर मात्र मुघल स्थापत्यास उतरती कळा लागली.

ताजमहाल

मुघलकाळात उत्तमोत्तम अशा फारसी भाषेतील साहित्यकृती निर्माण झाल्या. बाबर हा स्वतः फारसी व तुर्की भाषांचा जाणकार होता. 'बाबरनामा' हे त्याचे आत्मवृत्त प्रसिद्ध आहे. त्यानंतरचा महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे हुमायूनच्या काळातील मिर्जा हैदर याचा 'तारिखे-रशिदी' हा होय. अकबराने राजतरंगिणी, लीलावती, रामायण, महाभारत, हरिवंश व पंचतंत्र या संस्कृत ग्रंथांचे

फारसीत भाषांतर करवून घेतले. अबुल फझल याने 'अकबरनामा' आणि 'ऐन-इ-अकबरी' हे सुप्रसिद्ध ग्रंथ लिहिले. शाहजहानचा मुलगा दारा शुकोह हा संस्कृत पंडित होता. त्याने अनेक उपनिषदांचे फारसीमध्ये भाषांतर केले. मुघल काळात बादशहाचे चरित्र व इतिहास या दोन विषयांवर अनेक साहित्यकृती निर्माण झाल्या. त्यांतील 'तारिखे-खाफीखान' हा खाफीखानाचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे.

मुघल काळात गोस्वामी तुलसीदासांचे 'रामचरितमानस', सूरदास व संत मीराबाईचे काव्य, मलिक मुहम्मद जायसीरचित 'पद्मावत', संत कबीराचे दोहे हे स्थानिक बोलीभाषेतील साहित्य प्रसिद्ध आहे.

१५.४ व्यापार, उद्योग, समाजजीवन

मुघल काळात अंतर्गत व्यापारातील मालवाहतूक जलद झाली. मुघल काळात अंतर्गत व्यापारासाठी नवे महामार्ग तयार केले गेले. आग्रा येथून काबूल, कंदहार, खंबायत, बु-हाणपूर, बंगालकडे जाणारे मार्ग तयार करण्यात आले. परदेशांशी होणारा समुद्री व्यापार प्रामुख्याने खंबायत, भरुच, सुरत, दाभोळ, कालिकत यांसारख्या पश्चिम किनारपट्टीवरील बंदरातून होत असे.

अरबस्तान, इराण, चीन, आर्मेनिया आणि युरोप खंडातील काही देश यांच्याशी भारताचा व्यापार चालत असे. रेशमी कापड, गालिचे, नीळ, चामड्याच्या वस्तू, साखर, आले, हिंग, रत्ने अशा अनेक प्रकारच्या वस्तू भारतातून परदेशी रवाना होत असत. भारतात आयात केल्या जाणाऱ्या वस्तूंमध्ये सोने, चांदी, घोडे, चिनी रेशमी कापड इत्यादींचा समावेश होता. या काळात पोर्तुगिज, डच, फ्रेंच, इंग्रज यांच्या वखारी स्थापन झालेल्या होत्या. युरोपियन मालाच्या बदल्यात भारतातून मसाल्याचे पदार्थ, सुती कापड इत्यादी वस्तू नेल्या जात. सुरत हे मुघलांचे अंतर्गत तसेच परदेशी व्यापाराचे महत्त्वाचे केंद्र होते.

मुघल काळात भारतीय कापड उद्योग अधिक भरभराटीस आला. भारतीय सुती कापडास अरबस्तान, अफ्रिकेचा पूर्व किनारा, इजिप्त, म्यानमार, मलाक्का इत्यादी प्रदेशांतून मोठी मागणी होती. आग्रा येथे कापड रंगवण्यासाठी लागणाऱ्या रंगांचे उत्पादन होत असे.

अधिक माहितीसाठी : मुघल काळात परदेशी व्यापार भरभराटीस आलेला दिसून येतो. भारतातून होणारी निर्यात आयातीपेक्षा अधिक होती. भारतातून निर्यात केल्या जाणाऱ्या वस्तूंमध्ये रेशमी कापड, रत्ने, मसाल्याचे पदार्थ अशा अनेक वस्तूंचा समावेश होता तर आयातीच्या वस्तूंमध्ये मुख्यतः चैनीच्या वस्तूंचा अंतर्भाव असे. परदेशी व्यापाऱ्यांना भारतीय मालाची किंमत चांदीच्या स्वरूपात द्यावी लागत असे. त्यामुळे भारतात दरवर्षी कित्येक टन चांदी येत असे. एडवर्ड टेरी नावाच्या युरोपियनाने म्हटले होते की, 'नद्या जशा समुद्राला मिळतात व तेथेच राहतात तसे जगातील चांदीचे प्रवाह भारताला येऊन मिळतात आणि तेथेच राहतात.'

नीळ, हळद, लाख, कुसुंब इत्यादी पदार्थांपासून विविध प्रकारचे रंग तयार केले जात. ओतकामाच्या उद्योगात शस्त्रास्त्रे व शेतकऱ्यांना लागणारी अवजारे तयार केली जात. तांबे व पितळ यांपासून बनवलेल्या भांड्यांना मोठ्या प्रमाणात मागणी होती. कागद निर्मितीसाठी बिहार प्रांत प्रसिद्ध होता. येथे रेशमापासून कागद तयार केला जात असे. सियालकोटचा कागद पांढराशुभ्र म्हणून प्रसिद्ध होता. मीठ आणि साखर यांचे उत्पादन हे या काळातील महत्त्वाचे उद्योग होते.

मुघल काळात साम्राज्यातील बहुसंख्य लोक खेड्यात राहत असत. प्रत्येक गाव स्वयंपूर्ण असे. गावाची सुरक्षितता व सुव्यवस्था तसेच गावातील दैनंदिन जीवनाच्या गरजा गावातच पूर्ण होत असत. या काळात जातिव्यवस्था स्थिर राहिली.

मुघल काळात उच्च वर्गातील मुसलमान व हिंदू या दोन्ही समाजांमध्ये पडदा पद्धत प्रचलित होती. सुलतानशाही काळातील शिक्षण पद्धतीमध्ये मुघलकाळातही अकबर बादशाहपर्यंत फारसे बदल झाले नाहीत. अकबराने मात्र या पद्धतीत महत्त्वाच्या सुधारणा

केल्या. त्याने इस्लामच्या धर्माशिक्षणाबरोबरच भारतीय तत्त्वज्ञान, कृषिशस्त्र, राज्यशास्त्र, खगोलशास्त्र अशा अनेक नवीन शास्त्रांचा अभ्यासक्रमात समावेश केला. मुघल काळात, संभलपूर (उत्तरप्रदेश), अहमदाबाद इत्यादी अनेक ठिकाणी मद्रसे प्रस्थापित झाले होते. दक्षिण भारतात अहमदनगर, गुलबर्गा, बुन्हाणपूर, विजापूर, गोवळकोंडा, हैदराबाद ही शहरेही यासाठी प्रसिद्ध होती. अहमदनगर येथे संत ताहीर यांनी प्रस्थापित केलेला मद्रसा होता. मद्रशांमध्ये सुसज्ज ग्रंथालये होती. त्यांची देखभाल करण्यासाठी खास सेवकवर्ग नेमलेला होता.

१५.५ मुघल साम्राज्य आणि दख्खन

बाबर व हुमायून यांच्या काळात राज्याचा विस्तार उत्तर भारतापुरता मर्यादित होता. नर्मदा नदीच्या दक्षिणेस खानदेशच्या सुलतानाचे राज्य, अहमदनगरची निजामशाही, विजापूरची आदिलशाही व गोवळकोंड्याची कुतुबशाही अशी प्रमुख राज्ये होती. अकबराने निजामशाही जिंकण्यासाठी मोहीम राबवली.

अकबराने इ.स.१५९५ मध्ये अहमदनगरच्या किल्ल्याला वेढा दिला. या वेळी हुसेन निजामशाहाची मुलगी चांद सुलताना (चांदबिबी) हिने अत्यंत धैर्याने आणि हुशारीने यशस्वी प्रतिकार केला. तिच्या मृत्यूनंतर निजामशाहीची राजधानी अहमदनगर मुघलांनी जिंकली. अकबर स्वतः दक्षिणेकडे आला व दक्षिणेत जिंकलेल्या प्रदेशाचे त्याने अहमदनगर, वन्हाड व खानदेश असे तीन सुभे निर्माण केले. अकबराच्या दक्षिण मोहिमेच्या वेळी शाहजादा सलीम याने पित्याविरुद्ध बंड पुकारले आणि त्यामुळे अकबराला त्याची दक्षिण मोहीम घाईने आटोपती घ्यावी लागली. शहाजहानच्या काळात निजामशाही राज्य लयाला गेले. मात्र आदिलशाही व कुतुबशाही यांनी आपले अस्तित्व टिकवले. नंतरच्या काळात औरंगजेबाला त्यांचे उच्चाटन करण्यात यश मिळाले.

या दरम्यान दख्खनमध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेल्या मराठ्यांच्या राज्याने औरंगजेबाशी तीव्र निकराचा संघर्ष केला. त्याचा अभ्यास आपण पुढील पाठात करणार आहोत.

प्र.१ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.

१. मुघल बादशाह बाबर याचा जन्म.....येथे झाला.
(अ) बलुचीस्तान (ब) कझाकीस्तान
(क) उझबेकीस्तान (ड) अफगाणिस्तान
२. मुघल बादशाह हुमायूनचा पराभव याने केला.
(अ) इब्राहिम लोदी (ब) शेरशाह सूर
(क) बाबर (ड) अकबर
३. अकबरनामा हा ग्रंथ.....याने लिहिला.
(अ) महमद कासिम (ब) अबुल फजल
(क) मिर्झा हैदर (ड) बदाऊनी

(ब) 'ब' गटातील चुकीची जोडी दुरुस्त करून लिहा.

'अ' गट	'ब' गट
१. खाफीखान	अकबरनामा
२. मलिक मुहम्मद जायसी	पद्मावत
३. संत कबीर	दोहे
४. मिर्झा हैदर	तारिखे रशिदी

(क) ऐतिहासिक व्यक्तींची नावे लिहा.

१. इब्राहिम लोदी याचा पराभव करणारा -

२. अकबराचा यशस्वी प्रतिकार करून निजामशाहीचे रक्षण करणारी -

प्र.२ पुढील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

१. बाबराच्या विरोधात राजपूत राजे एकत्र आले.
२. शेरशाह सूर आदर्श राज्यकारभारासाठी प्रसिद्ध होता.
३. सम्राट अकबराने हिंदुस्तानात सत्तेचा पाया भक्कम केला.
४. औरंगजेबाच्या काळात मुघल कलेचा व्हास झाला.

प्र.३ टीपा लिहा.

१. मुघलकालीन कला
२. मुघलकालीन साहित्य

प्र.४ खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

१. मुघलकाळामध्ये महसूल व्यवस्थेत कोणते बदल करण्यात आले?
२. मुघलकाळातील स्थापत्याची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

उपक्रम

मुघल साम्राज्यातील सम्राट अकबराच्या साम्राज्य विस्ताराची व तत्कालीन शहरांची माहिती संग्रहित करा.

